

24 Rebiülevvel 972 (30 Ekim 1564) tarihini taşımaktadır (*Mimar Sinan*, s. 45-46, nr. 4). Nihayet İstanbul'da Samatya semtindeki Ermeni reâyâsına ait Sulumanastır denilen kilise ve dinî tesisin onarım hesapları Hassa Başmimarı Sinan ile bir Mimar Hayreddin tarafından beraberce incelenmiştir (Orgun, VIII [1938], s. 336). Bu kayıt da 971 (1563-64) tarihlidir. Bosna-Hersek'te köprü ile kalenin yapımı 975 (1568) tarihi etrafında olduğuna göre bunları inşa eden Hayreddin ile, 971 (1563-64) ve 972 (1564-65) yıllarında İstanbul'daki bazı yapılar hakkında keşif raporları hazırlayan Mimar Hayreddin'in aynı kişi olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Mostar Köprüsü gibi hem mimarlık hem de mühendislik şaheseri olan bir yapı meydana getiren Hayreddin'in başarılarını başka eserlerde de göstermiş olması beklenir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 482; Ahmed Refik [Altınay], *Mimar Sinan: 895-996*, İstanbul 1931, s. 5 (nr. 3), s. 45-46 (nr. 4); a.mlf., *Türk Mimarları*, İstanbul 1937, s. 75-76; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1938, I, 48 (nr. D 5991); R. Anhegger, "Mostar Köprüsü ve Mimar Hayrettin", *IV. TTK Bildiriler* (1952), s. 312-317; a.mlf., "Die Römerbrücke von Mostar, Ein Beitrag zur Geschichte und Organisation des Bauwesens im Osmanischen Reich", *Oriens*, VII/1 (1954), s. 87-107; a.mlf., "Mostar Köprüsü, Osmanlı Devleti'nde İnşaat İşlerinin Tarihi", *TT*, sy. 131 (1994), s. 283-294; L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Genève 1956, s. 81; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975, s. 158-163; Zarif Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt*, VIII, İstanbul 1938, s. 336.

SEMAVİ EVİCE

HAYREDDİN HIZIR

(bk. ATÜFİ, Hayreddin Hızır).

HAYREDDİN MAR'AŞI

(ö. 876/1472 [?])

Fâtiḥ Sultan Mehmed
devri hattatlarından.

Hüseyin Hüsâmeddin Efendi'nin verdiği bilgiye göre gençliğinde ilim tahsili için gittiği Amasya'da zamanın en kudretli hattatı olan Edirneli Yahyâ Sûfî'den aklâm-ı sitteyi meşkederek icâzet aldı (*Amasya Tarihi*, IX, 499-500). Müstakimzâde onu Abdullah-ı Sayrafi'nin (ö. 745/1344-45'ten sonra) talebesi olarak gösterir (*Tuhfe*, s. 199-200); ancak bu tarih bakımından mümkün değildir. Divan kâtipliğini yaptığı Amasya Valisi Şehzade Alâeddin Bey'in vefatından sonra zamanını

Amasya'da talebelere yazı meşkederek geçiren Hayreddin Mar'aşı'nın 876 (1472) yılının sonuna doğru vefat ettiği tahmin edilmektedir.

Hayreddin Mar'aşı'nın müze ve kütüphanelerde herhangi bir yazısına rastlanmamıştır. Hüseyin Hüsâmeddin Efendi onun Halil b. Hasan ve Hayreddin Halil Mar'aşı şeklindeki imzalarını, Müstakimzâde ise 874 (1470) tarihli bir yazısını gördüğünü yazmaktadır.

Osmanlı hat sanatında yeni üslûp arayışları Fâtiḥ Sultan Mehmed devrinde ve II. Bayezid'in Amasya valiliği sırasında başlamış. Hayreddin Mar'aşı, Celâl, Muhyiddin ve Cemal Amâsî, Abdullah Amâsî ve Şeyh Hamdullah gibi hattatlar etrafında geniş bir hat sanatı muhiti teşekkül etmiştir. Bu sanatkarlar, aklâm-ı sittenin harf ve terkip itibarıyla güzelleşip gelişmesi için büyük gayret sarfetmişlerdir. Yâkût el-Müsta'sımî'den sonra aklâm-ı sittede ve bilhassa sülûs ve nesih yazılarda İslâm dünyasında uzun süre devam edecek olan Osmanlı hat üslûbunun esaslarını ortaya koyarak yeni bir çığır açan Şeyh Hamdullah Hayreddin Mar'aşı'nın talebesidir. Hayreddin Mar'aşı'nın yetiştirdiği diğer talebeler arasında yer alan Muhyiddin Köseç ve Seyyid İbrâhim de Fâtiḥ devrinin meşhur hattatlarındandır.

BİBLİYOGRAFYA :

Gülzâr-ı Savâb, s. 48; Suyolcuzâde, *Devhâtü'l-küttâb*, s. 44; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 199-200; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1306, s. 79; Hüseyin Hüsâmeddin [Yesar], *Amasya Tarihi*, Süleymaniye Ktp., Mikrofilm Arşivi, nr. 3681-3682; IX, 499-500; Ayverdi, *Fâtiḥ Devri Hattatları*, s. 40; Muhittin Serin, *Hattat Şeyh Hamdullah*, İstanbul 1992, s. 17.

MUHİTTİN SERİN

HAYREDDİN PAŞA, Barbaros

(bk. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA).

HAYREDDİN PAŞA, Çandarlı

(bk. ÇANDARLI

KARA HALİL HAYREDDİN PAŞA).

HAYREDDİN PAŞA, Tunuslu

(ö. 1890)

İslahatçı ve reformcu
görüşleriyle tanınan
Osmanlı sadrazamı ve mütefekkir.

Hayatının ilk yıllarına ait bilgiler yetersizdir. Kafkasya'da bir Rus taarruzu esnasında ailesini kaybettiği, küçük yaşta köle olarak İstanbul'a getirildiği, Nakîbü-

leşraf ve Anadolu Kazaskeri Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alındığı bilinmektedir. Tahsin Bey'in Kanlıca'daki yalısında yetişti. 1830'da Tunus Valisi Ahmed Paşa'nın bir adamı tarafından Tunus'a götürüldü. Bazı kaynaklarda bu sırada on üç yaşında olduğu belirtilmektedir. Ahmed Paşa'nın sarayında memlûk olarak Arapça ve İslâmî ilimler alanında özel eğitim gören Hayreddin, kısa sürede Ahmed Paşa'nın ve "reis-i müdürân" (Tunus kaynaklarında vezîr-i ekber) Hazinedar Mustafa Paşa'nın güvenini kazandı, onlardan ilgi ve teşvik gördü. Askerlik mesleğine intisap ederek kabiliyet ve çalışkanlığı sayesinde süratle yükseldi. 1840 yılında, Ahmed Paşa tarafından modern bir ordu kurmak için teşkil edilen Bardo Harbiye Mektebi'nde görevli Fransız subaylar ve müşavirlerle tanıştı. Yeni sistemleri ve Fransızca'yı öğrenmeye gayret etti. İlk yenilikçi fikirleri Mahmud Kabadu ve İbrâhim er-Riyâhî'den aldı. 1846'da miralay, 1850'de mirlivâ ve süvari askerleri komandanı oldu.

Avrupa ile doğrudan teması, 1846'da Ahmed Paşa'nın yaver sıfatıyla Paris'i ziyaret etmesiyle başladı. 1853-1857 yıllarında Tunuslu Mahmûd b. Ayyâd Paşa davasında Tunus'un temsilcisi olarak Paris'te kaldı ve davayı Tunus'un menfaatlerine uygun şekilde halletti. Bu sırada Avrupa medeniyetini yakından tanıma fırsatını bulduğu gibi Fransızca'sını da ilerletti. 1855'te kendisine feriklik rütbesi verildi; Paris'teki başarısından dolayı 21 Ocak 1857'de Bahriye müdürü tayin edildi ve Tunus'a dönerek 8 Mayıs 1857 tarihinde göreve başladı. 23 Kasım 1862'ye kadar süren bu görevi sırasında bahriyeyi ve donanmayı ıslaha ve modernleştirmeye çalıştı.

10 Eylül 1857'de ilân edilen "ahdül-emân" ile başlayan, Tunus'un siyasî ve içtimâî sistemini modernleştirme hareketinin en inananmış ve aktif üyelerinden

Tunuslu
Hayreddin Paşa

biri Hayreddin Paşa oldu. Tanzimat ve Islahat fermanlarındaki esasları ihtiva eden ahdü'l-emân bütün halka can ve mal güvenliği, vergi adaleti, din ve dil hürriyeti vaad ediyordu. 1860'ta Tunus anayasasını hazırlayan komisyona üye seçilen Hayreddin Paşa, bir yıl sonra da istişârî mahiyetteki Meclis-i Ekber'in önce üyesi, sonra başkanı oldu. Ayrıca beylik Meclis-i Hass'ının da üyesi idi. Hukukî reformlarda etkin bir rol oynadı. Konsolosluk mahkemeleri komisyonunda faydalı çalışmalar yaptı. Askerlik kanununu hazırlayan komisyona başkanlık etti. 23 Kasım 1862'de Bahriye müdürlüğü ve Meclis-i Ekber başkanlığı görevlerinden istifa etti. İstifasında dış borçlanma teşebbüsü ve Hazinesar Mustafa Paşa'nın siyasetini tasvip etmemesinin etkisi olmalıdır.

Hayreddin Paşa 1862'den 1869'a kadar önemli bir resmî görev almadı. Ancak İstanbul'a ve bazı Avrupa başşehirlerine "te'kid-i muvâlât" ve Tunus nişanını dağıtma gibi geçici vazifelerle gönderildi. Bu arada reformlar dönemine son veren ve ağır vergilere bir tepki olarak doğan 1864 isyanı vuku buldu. Düzeni sağlamak için Osmanlı hükûmeti Büyük Ali Haydar Efendi'yi fevkalâde komiser sıfatıyla Tunus'a yolladı. Hayreddin Paşa, ikinci defa İstanbul'a gönderilerek Tunus-Osmanlı münasebetlerini düzenleyen "emr-i sâmi"yi getirdi. Bu emirle, Osmanlı hükûmdarının Tunus üzerindeki haklarıyla Hüseyin ailesinin hukuku ve ülkenin yönetim şekli tesbit ediliyordu.

1863 ve 1865 dış borçlanmalarının Tunus maliyesini iflâsa sürüklemesi üzerine Hayreddin Paşa, 1869'da borçları düzenlemek ve birleştirmek için kurulan Milletlerarası Maliye Komisyonu başkanlığına tayin edildi. Komisyonunda Fransız, İngiliz ve İtalyan üyeler vardı. Böylece Hayreddin Paşa'nın 1877 yılına kadar sürececek olan aktif siyasî hayatı başladı. 18 Ocak 1870'te kendisine "vezîr-i mübâşir" unvanı verildi. 1871'de Tunus eyaletinin irsen valisi Muhammed Sâdık Paşa'ya valilik tevcih fermanını almak üzere İstanbul'a gitti. Bu münasebetle Osmanlı yöneticileriyle görüşmeler yaptı. Eski kayınpederi Hazinesar Mustafa Paşa ile siyasî çatışmaları arttı. Üç vali devrinde otuz altı yıldan beri aralıksız reis-i müdürân olan Hazinesar Mustafa Paşa'nın azli üzerine bu göreve 21 Ekim 1873'te Hayreddin Paşa tayin edildi. Vezîr-i mübâşir unvanı kaldırıldı, Maliye Komisyonu başkanlığı bırakıldı ve Hariciye müdürlüğü görevi ilâve olarak verildi. Hayreddin Paşa, 21 Tem-

muz 1877'de istifasına kadar Tunus'un bu en yüksek makamında birçok yenilik ve reform gerçekleştirdi; reformcu grubun en önemli temsilcisi oldu. Tunus idaresinin ıslahı, merkezî yönetimin düzenlenmesi, yıllık gelirlerin yarısına yaklaşan dış borçların ödenmesi, sağlam bir maliye politikası güdülmesi, tarım reformu, hammâs müessesesinin tanzimi, Tunuslular ve yabancılar arasındaki davalara bakan mahkeme teşkilî, dinî mahkemelerin yeniden teşkilâtlandırılması, mahallî idarelerin tanzimi, iktisadî ve malî tedbirler önemli reformları arasındaydı. Ayrıca ihracatı arttırıcı tedbirler aldı, demiryolu yapımını hızlandırdı. Hayreddin Paşa eğitime de büyük önem vererek bu alanda Zeytûne Medresesi'nde reform yapılması, devlet basimevinin ıslahı, yeni genel kütüphane kurulması gibi işleri başardı. Hazinesar Mustafa Paşa'nın mûsâdere edilen mallarını kullanarak lise seviyesinde modern anlamda öğretim yapan, zamanla Tunus'un seçkin aydınlarının yetiştiği el-Medresetü's-Sâdıkye'nin açılmasını sağladı (1875). Reformların gereğine inanmış olan yakın mesai arkadaşı Muhammed Bayram Hâmis'i Cem'iyâtü'l-evkâf başkanlığına tayin eden Hayreddin Paşa vakıfları tekrar düzenledi, gelirleri arttırdı.

Ülkeye yabancı müdahalesini önlemek için dış borçların ödenmesine büyük önem veren Hayreddin Paşa Tunus'taki İngiliz, Fransız ve İtalyan menfaatlerini dengede tutan bir siyaset takip etti. Tunus'un güç ekonomik durumu onun arzuladığı geniş çaplı reformları engelledi. Aşırı vergilerden bıkan halk sükûna ve âdil bir idareye muhtaçtı. Anayasayı tekrar yürürlüğe koyma ve bir meclis açma düşüncesi Tunus beyi nezdinde rağbet görmedi. Hayreddin Paşa, Avrupa devletlerinin baskılarına karşı Osmanlı Devleti ile sıkı iş birliği ve bağlılık siyasetine taraftardı. Zira ancak Osmanlı Devleti var olduğu sürece Tunus Emâreti muhtariyetini, özel statüsünü koruyabilirdi. Avrupa'nın yayılma politikası karşısında Osmanlı Devleti ile yakınlaşmanın hayatî önem taşıdığına inanan paşa 93 Harbi esnasında Osmanlı Devleti'ne önemli yardımlarda bulundu.

Hayreddin Paşa, iç ve dış baskılar sonucu 21 Temmuz 1877'de reis-i müdürânlıktan istifa etti. İstifa sebepleri arasında, Bahriye müdürü Mustafa b. İsmâil'in (Genç Mustafa Paşa) Tunus beyi nezdindeki olumsuz propagandası, son iki yılda iyi ürün alınamaması, hazinenin boşalması,

borçların ödenmesinde karşılaşılan güçlükler, Bâbiâlî'ye yardımının konsoloslar tarafından iyi karşılanmaması, konsolosların entrikaları, Jenduba-Tunus demiryolu hattı imtiyazını Fransa'ya vermemesi yüzünden bu ülkenin desteğini kaybetmesi gibi hususlar mevcuttu. Görevden ayrıldıktan sonra gözden düşen Hayreddin Paşa emlakının mûsâdere edileceğinden endişe duydu. Bir süre Fransa'da kaldı. Şahsiyetini, İslâmî reformcu özelliğini ve *Akve'mü'l-mesâlik* adlı kitabını II. Abdülhamid'e anlatan Medeniyette tarikatı şeyhi Muhammed Zâfir Efendi varisiyle padişah tarafından Ağustos 1878'de İstanbul'a davet edildi. İstanbul'a gelince kendisine vezâret rütbesi verildi. Meclis-i A'yân üyeliğine, daha sonra yeni kurulan Maliye Komisyonu başkanlığına tayin edildi. İki ay sonra 9 Zilhicce 1295'te (4 Aralık 1878) sadrazamlığa getirildi. II. Abdülhamid onu bu makama tayin ederken Tanzimat sisteminde ehliyetli bir devlet adamı bulmayı ve Yeni Osmanlılar'dan kurtulmayı umuyordu. Hayreddin Paşa'nın İslâm'a bağlılığı ve ıslahatçı karakteri devletin sıkışık durumunda yeni bir umut olarak görüldü. Ancak paşa Türkçe'yi az biliyordu ve yazı diline de hâkim değildi. 9 Şâban 1296 (29 Temmuz 1879) tarihine kadar sekiz ay süren sadâret sırasında Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması'nın çözümlenmemiş bazı meselelerini halletti. Mısır Hidivi İsmâil Paşa'nın azli, devletlerin nüfuz mücadeleleri ve maliye meseleleriyle karşılaştı. Devlet idaresinin yeniden düzene sokulması için çalışmalar yaptı. Sadâretin saray karşısında sorumluluk ve yetkilerini kuvvetlendirmek istedi. Memurların belli bir sisteme tâbi olmasını önerdi. Mahkemelerin yeniden tanzimi, taşra yönetiminin organizasyonu ve gelirlerin arttırılmasıyla ilgili düşüncelerini ortaya koydu. Ayrıca anayasanın değiştirilmesini ve Meclis-i Meb'ûsan'ın tekrar toplantıya çağırılmasını teklif etti. Parlamento ve nâzırların karşılıklı sorumluluğuna dayanan bir sistemi savundu. Mâbeyn-i Hümâyûn'da ve devlet adamları arasında muhalifleri süratle arttı. Sultan II. Abdülhamid de meclisi ikinci defa toplamayı benimsemeyince Hayreddin Paşa'nın teklif ettiği Meclis-i Vûkelâ yetki ve görevleri kanun tasarısı kesinleşmedi. Dönemin şeyhülislâmı Esad Efendi ve sarayla ihtilâfa düşen Hayreddin Paşa dokuz gün Bâbiâlî'ye gelmedi, ardından da istifa etti. Böylece Bâbiâlî'nin durumunu güçlendirme ve nâzırlara müteselsil

sorumluluk getirme teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte İstanbul'dan ayrılmadı ve II. Abdülhamid kendisinden faydalandı; ona lâyhalar hazırlattı, özel komisyonlarda görev verdi. Bir ara Paris'e büyükelçi veya Trablusgarp'a vali tayin edileceği söylentileri çıktı. Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgalinden sonra devletin Tunus siyasetinde etkili olan Hayreddin Paşa 1882'de yapılan sadrazamlık teklifini kabul etmedi.

Hayreddin Paşa, azlinden sonra II. Abdülhamid'e sunduğu islahat lâyiha ve arızalarında ortaya koyduğu görüşlerini bir program haline getirdi. Bu programdaki düşünceleri açık, kesin ve samimi, fikirlerinde ısrarlı idi. Paşa Osmanlı idare sisteminde köklü bir değişikliğe taraftardı. En çok önem verdiği husus devlet, millet ve fert hayatı için temel unsur saydığı adalet ve hukukun üstünlüğü idi. Kanun hükümlerinin istisnasız herkese eşit uygulanmasını savunan Hayreddin Paşa'ya göre adalet bütün islahatların temelidir. Anayasanın uygulanmaya konulmasını islahatların birinci şartı sayıyordu. Mebuslar ve âyan meclislerinin toplanmasını, fikir birliği olan, yetkisi ve sorumluluğu belirlenmiş bir nâzırlar heyetinin kurulmasını, tam yetkili nâzırların görevlerinde sadrazama karşı sorumlu olmalarını istiyordu. Devlet yönetiminde icra vasıtası olan memurların iyi seçilmesini, kabiliyet ve liyakatlerine göre tayin edilmelerini, azil endişesi taşımadan güvenlik içinde görev yapmalarının sağlanmasını, ceza ve mükâfat sisteminin geliştirilmesini gerekli görüyordu. Osmanlı tebaası gayri müslimlerin eğitim ve servet bakımından ileri olduklarını, imparatorluktan ayrılıp istiklallerini kazanmak istediklerini belirterek onlara mutlak hürriyet yerine

sınırlı bir hürriyet verilmesinin uygun olduğunu, aksi takdirde devletin parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu söylüyordu. Avrupa'yı iyi tanıyan Hayreddin Paşa, bütün güçlü devletlerin kuvvetli bir bürokratik sisteme dayandıklarını bildiğinden bürokratik reformlarda ısrarlı idi. Adalet sistemi, mahkemeler, meşihat mahkemeleri için yeni bir idarî yapılanmanın ve meşihatte ilmî bir meclis teşkil edilmesinin lüzumlu olduğunu savunuyordu. Taşra idaresinin yeni düzenlemelerle islahı, vilâyet meclislerinin kurulması ve bunların millet meclisi için temel olması da paşanın programında geniş yer tutuyordu. Ona göre genel emniyetin sağlanması için zabta ve jandarma kuvvetlerinin islahı kaçınılmazdı. Yabancı müdahale ve baskılarına karşı Berlin Antlaşması'nın çözülmemiş meselelerinin halledilmesi, dış borçların düzenli şekilde ödenmesi, Avrupa devletlerinin tebaalarının hukuklarının korunması, memurların kontrol edilmesi, yabancı elçiliklerle menfaatleri icabı münasebetlerinin önlenmesi gerekiyordu. Prensip olarak yabancı bir devletle ittifak edilmesini faydalı bulan Hayreddin Paşa, Araplar'ın devlet hizmetinde daha fazla çalıştırılmasını da önerdi. Islahat lâyhalarını önce Arapça kaleme almış, sonra da Türkçe'ye tercüme ettirmişti.

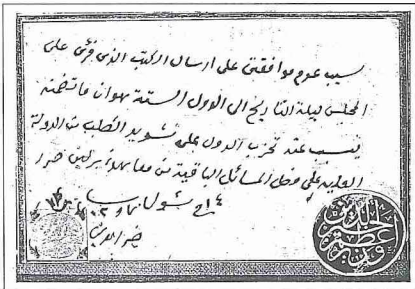
Tekrar sadârete gelmeyi islahat programının tanınması ve uygulanması şartına bağlayan Hayreddin Paşa, 30 Kasım 1882'de yeni sadâret teklifini aynı mülâhaza ile reddetmiştir. Padişahın programın muhtevasını tecdricen icra edeceği vaadine karşılık, "Vaadin icrasını görebilmek için Nuh ömrü ve Eyyub sabrı lâzımdır. Bende ise her ikisi de yoktur" diyerek kabul etmemiştir. Nitekim ancak bazı reform düşünceleri halefleri zamanında uygulanabilmiştir. 29 Ocak 1890'da vefat eden Hayreddin Paşa, Eyüp Bostan İşkalesi'nde Şah Sultan İmareti bahçesine defnedildi. 1968'de kemikleri Tunus'a götürüldü.

Hayreddin Paşa, XIX. yüzyıl İslâm dünyasının çöküş sebeplerini ve buna karşı alınacak tedbirleri araştıran, fikir ve çözümler üreten bir devlet adamıydı. İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumu anlatan, modernleşme ve siyasetle ilgili düşüncelerini ihtiva eden *Ak'vemu'l-mesâlik fi ma'rifeti ahvâli'l memâlik* adlı Arapça eseri 1284'te (1868) Tunus'ta basılmıştır. Müellif, özellikle önemli olan mukaddime kısmını aynı yıl Paris'te Fransızca olarak *Réformes nécessaire aux*

états musulmans adıyla yayımlamış, 1875'te de ikinci baskısı yapılmıştır. 1868'de Arapça olarak ayrıca Tunus'ta neşredilen bu mukaddime 1293'te (1876) İstanbul'da, 1881-1882'de İskenderiye'de, 1974'te Tunus'ta (giriş ve notlarla) ve 1985'te Beyrut'ta basılmıştır. Türkçe tercümesi Abdurrahman Süreyyâ Efendi tarafından yapılmış ve İstanbul'da 1296'da (1879) bastırılmıştır. İngilizce'si ise önce Atina'da 1874'te, daha sonra da Cambridge'te yayımlanmıştır (bk. Leon Carl Brown, *The Surest Path. The Political Treatise of a Nineteenth-Century Muslim Statesmen*, Cambridge 1977, s. 65-178).

Ak'vemu'l-mesâlik'te Avrupa devletlerinin siyasî, iktisadî, askerî vb. özelliklerinin ve üstünlüğünün anlatımı büyük yer tutar. Müellif, eserin daha ilgi çekici ve önemli bölümü olan mukaddimedeki siyasî fikirlerini açıkladığı gibi Avrupa uygarlığı ile İslâm dünyasını karşılaştırarak müslümanların eski üstünlüklerini tekrar kazanabilmelerinin çarelerini araştırır. Yeni dünya şartları içinde pratik teklifler ileri sürer. Halka itimat telkin eden sağlam bir idare tarzı ile amaca ulaşmak ister. Avrupa'nın iklimi, dini veya toprağı sayesinde üstün duruma gelmediğini belirten müellif, Avrupa'yı yükselten şeyleri öğrenmek gerektiğini söyleyerek maddî kudretin eğitime, eğitimin de siyasî müesseselere dayandığını, Avrupa'nın güç ve refahının esasını adalet ve hürriyete dayalı siyasî kurumların oluşturduğunu, bu kurumların en önemlilerinin de parlamento, parlamentoya karşı sorumlu hükümet ve hür basın olduğunu kaydeder; bunlar olmadan maddî refahın mümkün olamayacağını savunur. Parlamento ile basın kuruluşlarını İslâm'ın meşveret sistemiyle uzlaştıran Hayreddin Paşa, parlamentonun İslâm'da "ehlü'l-hal ve'l-akd" denilen ulemâ ve âyanın yerini tuttuğunu söyler. Bu şekilde klasik İslâmî siyaset düşüncesi içinde kalarak Avrupa'dan politik, idarî, sosyal ve ekonomik kurumların alınmasının mümkün ve gerekli olduğunu, İslâm'ın buna cevaz verdiğini belirtir; ayrıca İslâm ümmetinin tarihinde benzer siyasî uygulamaların görüldüğünü vurgular. Fikirlerinin bir ülke için değil bütün İslâm ümmeti için geçerli olduğunu belirtir. Devrin tek güçlü müslüman devleti olan Osmanlı Devleti'ne ve Tanzimat reformlarına büyük önem verir. Şeriatın tam uygulanmasının sağlayacağı faydaların gösterildiği eserde Avrupa'nın teknik ve ekonomik gelişmeleri,

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kendi el yazısı ile bir belge (Atilla Çetin fotoğraf arşivi)

buluşları, kurumları uzun uzun anlatılır. Müellifin Tanzimat yenilikleri hakkındaki görüşleri umumiyetle olumludur. Osmanlı parlamentosunu savunmakla beraber devletin sosyal yapısını ve ayrılıkçı güçleri de dikkate alarak bütün tebaaya siyasî haklar ve hürriyetler verilmesinin sakıncalarını sıralar. Avrupa'nın iktisadî gelişmesi ve İslâm ülkelerinin iktisadî gelişme için neler yapmaları gerektiği, iktisadî kuruluşlar, devlet müdahalesi, şirketler, yerli sanayinin korunması gibi konulara ilişkin bilgi ve görüşlerin de yer aldığı eserde sıhhatli bir reform için ulemâ ve devlet adamları arasında sıkı bir iş birliği ve dayanışma bulunmasının gerekliliğini ortaya koyan paşanın ulemâyâ büyük önem vermesi, İslâm ülkelerinde ulemâ'nın siyasî ve idarî kadroların çoğunu teşkil etmesinden ileri geliyordu. Müellif Avrupa'nın siyasî, ekonomik, kültürel ilerlemesine ve İslâm ülkelerini tehdit etmesine karşı daima kuşkululu ve endişeli bir tavır takınmakla birlikte onların bu konulardaki sistem ve modellerinden faydalanarak İslâm ümmetini reformlarla çağının seviyesine ulaştırmanın ve bu suretle Batı'ya karşı durmanın mümkün olacağını, esasen şeriatın değişen şartlar ve içtimâî zaruretlere uygun olarak kesin biçimde yasak edilmeyen her şeye cevaz vermesinin de çağdaşlaşmaya imkân tanıdığını ileri sürüyordu. Hayreddin Paşa'nın, kitabında 1857-1864 arasında Tunus'un reformlar dönemindeki tecrübelerini de aksettirdiği anlaşılmaktadır.

Hayreddin Paşa'nın asıl amacı, XIX. yüzyılın diğer bazı reformcuları gibi "müslüman kalarak modernleşmek"ti ve Mısırlı Rifâa et-Tahtâvî, Lübnanlı Butrus el-Bustânî gibi ilk reformcu ve modernleşme taraftarları arasında yer alıyordu. Devlet adamı ve nazariyatçı karakterini şahsında birleştiren paşanın fikirleri Cemâleddîn-i Efgânî, Muhammed Abdüh ve İstanbul'da *Sebilürreşâd* grubu tarafından ilgi gördü. *Akve mü'l-mesâlik*'te ortaya koyduğu fikirlerine icra adamı olarak da daima sadık kalan paşa, Tunus'taki reformları ve ıslahatları ile Tunus rönesansının ve modern Tunus'un öncülerinden biri oldu. Tunus'un ve Türkiye'nin modernleşme ve çağdaşlaşma tarihinde seçkin bir yer kazandı. Hayreddin Paşa dürüst, haysiyetli ve ideallerine sadık kişiliğiyle XIX. yüzyıl İslâm dünyasının önemli devlet adamlarındandır.

Hayreddin Paşa'nın hâtıraları Muhammed Salâh Mzali ve Jean Pignon tarafından neşredilmiştir ("Documents sur Khe-

reddine...", RT, XVIII-LXII, Tunus 1934-1940). Bu hâtıralar ayrıca *Khreddine, homme d'état, mémoires* adıyla 1971'de yine Tunus'ta yayımlanmış ve Türkçe'ye de çevrilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Mülga Dahiliye Nezâreti Sicill-i Umûmî (Ahvâl) Defteri*, nr. 2, 396; BA, YEE, nr. 11/1276/120/5, 24/150-7/126/VIII, 31/1480/97/80, 31/1519, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28/97/80, 31/1752/97/80, 33/1169/7390, 33/1241/73/91; BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 1288, 1717, 1969; BA, İrade-Dahiliye, nr. 1288, 14482, 44511, 44653, 44863, 45313, 63024, 63038, 63095, 63131, 64448; BA, Hariciye Hazine Evrakı, siyasî kısım, nr. 43, 44, 526; Muhammed Bayram, *Şafvetü'l-l'tibâr*, Kahire 1302-11, II, 49-94; *Sicill-i Osmânî*, II, 317-318; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II, 895-960; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1944, IV, 313-377; Ahmed Emin, *Zü'amâ'ü'l-İslâh fî 'aşri'l-hadîs*, Kahire 1949, s. 146-183; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 316, 638; Muhammed Fâzıl İbn Aşûr, *el-Hareketü'l-âdâbiyye ve'l-fikriyye fî Tûnis*, Kahire 1956, s. 5-60; a.mlf., *Terâcîmü'l-a'lâm*, Tunus 1970, s. 45-58; J. Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie: 1861-1881*, Paris 1959, s. 437-491; M. Sadouk Zmerli, *Les précurseurs*, Tunis 1964, s. 41-57; a.mlf., *A'lâmu Tûnisiyyûn*, Beyrut 1986, s. 97-108; M.Smida, *Khêrêddine, ministre réformateur: 1873-1877*, Tunis 1970; Reşid ez-Zevâdî, *Revâdû'l-İslâh*, Tunus 1973, s. 13-39; İbrahim Abu-Lughod, "The Islamic Influence on Khayr al-Din of Tunis", *Essays on Islamic Civilization* (ed. D. Little), Leiden 1976, s. 9-24; G. S. van Krieken, *Khayr al-din et la Tunisie: 1850-1881*, Leiden 1976; a.mlf., "Khayr al-Din Paşa", *El² (Fr.)*, IV, 1185-1186; Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İstanbul 1978, s. 275-291; Muhammed Mahfûz, *Terâcîmü'l-mü'ellifîne't-Tûnisiyyîn*, Beyrut 1982, II, 271-279; K. J. Perkins, *Tunisia*, Colorado 1986, s. 81-84; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988; a.mlf., "Un important mémoire de 1873 sur la Tunisie" *Studies on Ottoman Diplomatic History*, I, İstanbul 1987, s. 111-121; a.mlf., "Relations ottomanes-tunisiennes", *Studies on Turkish-Arab Relations*, sy. 4, İstanbul 1989, s. 17-26; *Centenaire Khêrêddine colloque internationale communications*, Tunis 6-9 Décembre 1990 (Ministère de la Culture et de l'Information de Tunis Comité Culturel National); Bekir Karlıga, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1995, tür.yer.; Muhammed Salah Mzali - J. Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları* (trc. Belma Akrun), İstanbul 1997; Ali Fuad, "Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye: Hayreddin Paşa", *SF*, sy. 1564, 1573 (1926); Ezzat Orany, "Nation, patrie, citoyen, chez Rifâ'a al-Tahtâvî et Khayr al-Din al-Tounsi", *MIDEO*, XVI (1983), s. 169-190; Ercüment Kuran, "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", *Töre*, sy. 158, Ankara 1984, s. 38-39; "Hayreddin et-Tûnisî ve kitâbühü Akve mü'l-mesâlik", *el-Fikrû'l-Arabî*, sy. 39-40, Beyrut 1985, s. 233-241; Th. Menzel, "Hayreddin Paşa", *İA*, V/2, s. 392-393.

ATILLA ÇETİN

HAYREDDİN er-REMLÎ

(bk. REMLÎ, Hayreddin b. Ahmed).

HAYREDDİN TOKADÎ

(bk. TOKADÎ, Hayreddin).

HAYRET

(حیرت)

Allah'ı tanıyan,
fakat bunu ifade edemeyen
ârifin yaşadığı hal anlamında
bir tasavvuf terimi.

Sözlükte "şaşırmak, yolunu kaybetmek" anlamına gelen *hayret* kelimesini sûfiler, bir tasavvuf terimi olarak çeşitli tasavvufî makamlara göre özellikle mârifet ve yakın kavramlarıyla birlikte kullanmışlardır. Allah'ın varlığı ve onun keyfiyeti hakkında olmak üzere iki hayret türünden söz edilmiştir (Hücvârî, s. 488). Allah'ın varlığı konusunda hayret şirk ve küfür, O'nun keyfiyetiyle ilgili hayret mârifettir. Çünkü O'nun varlığından ârifin şüphesi yoktur; keyfiyeti konusunda ise insan aklı hiçbir bilgiye sahip değildir. Buna göre Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası içinde hayrete düşmek yakın alâmetidir. Bu anlamdaki hayret de bir tür mârifettir. Zünnûn el-Mısıri, "Allah'ı en iyi tanıyan O'nun hakkında en fazla hayret edendir"; Cüneyd-i Bağdâdî, "Düşüncenin ulaşabildiği son nokta hayrettir"; Sehl et-Tüsterî, "Mârifetin nihaî noktası hayrettir" derken bu hususa işaret etmişlerdir (Kuşeyrî, s. 605). Diğer taraftan Allah'ın zâtını kavramaktan âciz olduğunu idrak eden akıl hayrete düşer. Gerçek mârifet, Allah karşısında aklın aczini ve yetersizliğini kavramasıdır. Bazan sûfî, ilâhî tecellileri temaşa ederek hayrete düşer ve bu durumda hayretinin daha da artmasını diler. Ebû Bekir eş-Şiblî bu hal içindeyken şu sözü söylemişti: "Ey hayrete düşenlerin rehberi, hayretimi arttır!" (Hücvârî, s. 353). Aynı anlayışa sahip olan İbnü'l-Fârız da, "Eğer hayret etmesem hayret banal" demişti. Şiblî bu sözü ile Allah'ın varlığı ve sıfatlarının kemali konusundaki mârifeti kabul etmiş, bütün varlıkların maksadının Allah olduğunu, dualarının O'nun tarafından kabul edildiğini, O'ndan başka hayret edilecek bir şey bulunmadığını bilmiş, o zaman hayretinin arttırılmasını dilemişti. Öte yandan bu